

פתיחות ואמונה

בחיפוש אחר חינוך לתרבות כאן ועכשיו

אילון אידלשטיין

**Openness and Faith: In Search of Cultural Education
Here and Now**
Dr. Ayalon Eidelstein

כתיבה: ד"ר אילון אידלשטיין, מכון שלום הרטמן, מכללת סמינר הקיבוצים,
אוניברסיטת תל-אביב, אוניברסיטת בר-אילן

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת
עורכת ראשית: ד"ר יהודית שטיימן
עורך טקסט ולשון: שמוליק אבידר
עורכת לשון אחראית: עדי רופא
עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: מאיה זמר-סמבול

תמונת העטיפה:
יצירתו של האמן מאיר פיצ'חדזה "ספרים ומזוודה",
באדיבות יורשי המנוח מאיר פיצ'חדזה ז"ל.

מסת"ב: 978-965-530-149-6
© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשע"ח/2017
© כל הזכויות לשירי זלדה שמורות לאקו"ם.

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר
ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל
השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן
במהירות הבאות.

דפוס: תירוש הוצאה לאור

תוכן העניינים

7.....	מבוא
11.....	פרק ראשון: התפצלותה של התודעה המודרנית
11.....	א. אידאולוגיה כדפוס מחשבה מודרני
13.....	ב. צמיחתה של ביקורת האידאולוגיה
16.....	ג. אנטיזתה קיומית כאתוס בורגני
18.....	ד. שלושת גלגוליו של המימוש העצמי
23.....	ה. התודעה המפוצלת לסוגיה
28.....	ו. מושגים עדכניים כביטוי של תודעה מפוצלת
32.....	ז. הוגים של הוויה מפוצלת: סולובייצ'יק ולוינס
38.....	ח. קריאה מקראית: פוסט אידאולוגיה במגדל בבל
43.....	פרק שני: בשורת הפתיחות
43.....	א. פיצול כמצב זמני של הרוח
44.....	ב. זמן ועולם
50.....	ג. נפש ופרשנות
57.....	ד. מהי פתיחות?
64.....	ה. בעקבות המבט נטול האינטרס (עמנואל קאנט)
74.....	ו. בעקבות היכולת לאהוב (פרנץ רוזנצווייג)
82.....	ז. קריאה מקראית: אברהם כמבט ויעקב כמגע
87.....	פרק שלישי: לכודה בדמותה - על האמונה כמרחב מבחן לפתיחות
87.....	א. היות בתוך דימוי
89.....	ב. היות בתוך אמונה
92.....	ג. אמונה כאמנות
98.....	ד. אמונה כריפוי
102.....	ה. ארבע תמונות אמונה
110.....	ו. מבט אל "האמונה הטפלה"
119.....	ז. מעבר לפרגמטיזם
125.....	ח. שתי קריאות מקראיות: משה ולידתם של דימויים רגולטיביים
125.....	1. פרעה והים
128.....	2. הקושי והחסד

133.....	פרק רביעי: פדגוגיה של היפתחות
133.....	א. בין אידאולוגיה לשחרור
139.....	ב. חינוך כאמנות וכקשר חי
146.....	ג. חינוך כתרפיה פסיכו-תרבותית
155.....	ד. עידון החשיבה והדמיון האמוני
164.....	ה. הדרשה תחת ההר - משה כפדגוג ואתגר הפתיחות
173.....	אחרית דבר
175.....	מקורות
181.....	תקציר באנגלית

תודות

כתיבתו והוצאתו לאור של ספר זה נעשו בתמיכתו האדיבה של מכון מופ"ת. ברצוני להודות לד"ר יהודית שטיימן, ראש הוצאת הספרים של מכון מופ"ת והעורכת הראשית, על שהאמינה בי ואפשרה לי להוציא את הספר במסגרת המכון.

תודה לד"ר אריאל פיקאר ממכון שלום הרטמן על הליווי והעידוד הרב במהלך כתיבתו של הספר. תודה לו ולפרופ' מרגולין על הקריאה ועל חוות הדעת מאירת העיניים על כתב היד.

תודה לשמוליק אבידר על מלאכת העריכה הלשונית המסורה, החדה והנבונה, ולעדי רופא על העריכה הסופית הקפדנית והיעילה; תודה למאיה זמר-סמבול על עבודת הגרפיקה האיכותית והמדויקת; תודה גם לחני שושתרי על עזרתה הרבה והחשובה בתהליך הוצאות הספר לאור.

תודה לכל אלו שהתייעצתי עמם ואשר הפנו אותי בטוב טעם אל מקורות קריאה נוספים, כאלה שסייעו לי להרחיב את המבט בסוגיות הנדונות. גרסאות מוקדמות של רעיונות אחדים המוצגים בספר זה ראו אור בכתבי העת **דעת**, **אקדמות**, **זהויות**, **החינוך וסביבו** ובין השמשות.

חיבור זה הוא פרי פיתוחן של מחשבות המלוות אותי בעשרים שנות עבודתי במערכת החינוך ובמסגרות אקדמיות שונות. אני רוצה להודות גם לאנשים היקרים שמלווים אותי במסע זה; חבריי לעשייה ושותפיי לאמונה כי אפשר לפתח ולתקן את התרבות היהודית בישראל. ברצוני לציין בהקשר זה בייחוד את צילה מירון-אילן שעשייתה המבורכת, הנבונה והבלתי-נדלית פתחה לי ולרבים וטובים אחרים פתח משמעותי למעורבות ולהשפעה.

מבוא

פתיחות היא אחד ממושגי המפתח בהוויה המודרנית. אדם, חברה, תרבות, תהליך, מחשבה - כל אלה יכולים להיחשב ל"פתוחים" או ל"סגורים". בדרך כלל הכינוי "פתוח" משמש לתיאור אי-שלילה של אפשרויות חדשות, ואילו הכינוי "סגור" משמש לתיאור אי-נכונות לבחון אפשרויות חדשות. באמצעות הגדרה זו נוהגים להבחין בין ליברל לשמרן. לפי התפיסה הרווחת, השמרן נאמן לדפוסים עבר; הוא אינו מקבל בברכה דפוסים חדשים, כאלה המוצגים כ"מתקדמים" או "נועזים" יותר מקודמיהם. לעומת זאת הליברל נאמן פחות לדפוסים עבר, ובדרך כלל יחסו לחדש הוא חיובי. מן ההבחנה שלעיל עולה התמונה הבאה: התרבות מתהווה באמצעות משיכות חבל בין ה"פתוח" מזה ל"סגור" מזה, בין הליברלי לשמרני, בין ה"מתקדם" או ה"נועז" לבין ה"נאמן". כל אחד משני הצדדים נוטה להאשים את הצד האחר בילדותיות ובחוסר רצון להתבגר (עקב פחדים או תשוקות אינפנטיליות), כמו גם בהכחשה שרירותית ועיקשת (עקב קיבעון או בערות) של ערך יסודי בחיי האדם ובאופי התרבות.

ההבחנה הזו משפיעה מאוד על עמדותינו בנושאי תרבות. לעתים יש מעין חלוקת תפקידים נוחה בין הקוטב הליברלי לקוטב השמרני: בנושאים שעניינם מדע, כלכלה וטכנולוגיה (התרבות החומרית) הבה נהיה ליברלים, ואילו בנושאים שעניינם דת, אמנות ולאומיות (התרבות הרוחנית) הבה נהיה שמרנים. במקרים אחרים עמדותינו הן מעין "תגובת נגד מקזזת" לחלוקת התפקידים שתוארה לעיל. מחד גיסא, ההבחנה בין הקטבים הללו יש בה מידה של פוריות, והיא מניעה תהליכים תרבותיים חשובים. מאידך גיסא, לא פעם היא נוטה לצמצם ולקבע את המציאות התרבותית באופן שאינו מאפשר לכוחות הפועלים בה להתמודד כיאות עם אתגרים הנקרים בדרכם. במקומותינו לא פעם תוצרי ההבחנה הזו הם חינוך, פוליטיקה ותרבות חד-ממדיים או לקויים; לעתים קרובות החלוקה הדיכוטומית לנציגי ה"נאמנות" מזה ולנציגי ה"פתיחות" מזה מעצבת את השיח הישראלי כדו-שיח בין חירשים. לעניות דעתי, הדבר נובע במידה לא מעטה מהבנה מוגבלת וחד-ממדית של שני המושגים הללו.

אי-אפשר לדמיין כלל את פריצת המודרניות במערב ללא השראתה העצומה של אידאת הפתיחות, בעבר כמו גם בימינו. השראה גדולה זו פיעמה לא רק במקומות שנבחנו בהם החדש לעומת הישן, כלומר מקומות אשר נמצאים בתחומי

של הזמן ההיסטורי, אלא גם בזירות ובממדים רבים אחרים. ייתכן שעלינו לבחון גם את הפתיחות עצמה באופן "פתוח" מעט יותר ולנסות לזהות מרחבים וכיוונים - מגוונים ואפילו סותרים - אשר היא מפעמת בהם בו-זמנית. נקיטת דרך זו עשויה למשל לגרום לכך שהשמרן יטען כי הוא מגלה פתיחות ונכונות לקבל דבר מה אשר הליברל אינו מוכן לקבל.

לדעתי, עלינו לתפוס את המושג "פתיחות" באופן רחב יותר. עלינו להבין כי השפעתו על תקופתנו היא מגוונת, וזו אינה מסתכמת רק במגמה היסטורית אחת (תרבותית ופוליטית) שבני האדם חשים כי הם נתבעים לתמוך בה או להתנגד לה. בהקשר הרחב פתיחות מבטאת אידאה רוחנית המאפשרת את ההתרחשות התרבותית המודרנית; היא המפתח הדינמי - מפתח המצוי בלב האדם ובתודעתו - להתפתחותה של התרבות ולהבראתה גם יחד. רעיון יסוד זה מוליך אותי אל הנושאים שבחרתי לדון בהם בספר.

הדרך שאני מנסה לצעוד בה עוברת בכמה תחנות. בפרק הראשון אני מנסה לאפיין את המגמה התרבותית-רוחנית של תקופתנו כנמצאת בין שני אתוסים גדולים ומנוגדים: האיידאליזם מזה והאקזיסטנציאליזם מזה. אני סבור כי אנו חיים בתקופה "פוסט אידאולוגית", תקופה המתאפיינת בכך שמבנה החשיבה האיידאולוגי אינו מכתב עוד בלעדית את יצירי התרבות. תחת צלו של מבנה החשיבה האיידאולוגי צמח וביסס את השפעתו מבנה חשיבה המנוגד לו, הלא הוא האתוס הקיומי. האחרון מתמקד בהתממשות ההווה הפרטית לא כחלק מן הכלל, אלא בצורתה האישית הייחודית. דואליות זו מייצרת תודעת תרבות מפוצלת, תודעה המהווה תשתית רוחנית והצדקה כפולת פנים לכל תנועה עכשווית. מחד גיסא, מגמות תרבותיות נובעות מטעמים אידאולוגיים כוללים; מאידך גיסא, חידושים תרבותיים רבים מבליטים את נקודת המבט הקיומית והפרטית דווקא. הספר פותח באפיון המצב הזה של תקופתנו, שכן יסוד חשוב בו הוא פעולתה של אידאת הפתיחות. אידאה זו מעוררת את כוחותיה של הרוח האנושית העכשווית ומכוונת אותם לכיוונים מגוונים ואף סותרים.

בפרק השני אני מנסה להציע הגדרה פנומנולוגית כללית למושג "פתיחות" - ביטוי מודרני לתשוקה חיובית אל המסתורין. בהתאם להגדרה זו אני בוחן את פעולתה של הפתיחות בעידן המודרני בארבעה ערוצים: הזמן, המרחב, הנפש ומבני המשמעות. בהמשך הפרק השני אני מראה באמצעות הביקורת הפילוסופית השלישית של קאנט (ביקורת כוח השיפוט) כי את מושג הפתיחות

אפשר לתרגם לשפת האסתטיקה ולראות בו "מבט נטול אינטרס אל היפה והנשגב"; ובאמצעות הגותו התאולוגית של פרנץ רוזנצווייג אני מראה כי אפשר לתרגם את המושג הזה לשפת האהבה ולראות בו "מגע עיוור בממשי".

בשני הפרקים הבאים אני מטה את הדיון אל הקו המשיק בין שאלות התרבות לשאלות הדת והאמונה. מטרת המהלך הזה היא לאפשר דיון בשאלת מפתח: כיצד אפשר לחנך לתרבות יהודית לאורו של המושג פתיחות? ביסוס "פדגוגיה של היפתחות" הוא אתגר שאני מתמודד עמו זה שנים רבות בעיסוקי המעשיים בשדה החינוך, היהודי והפילוסופי. אני חש כי בתחום זה חל תהליך של הבשלה אטית, הבשלה שיסודה בניסיון הנצבר עם הזמן. מתוך התחושה הזו ובהתבסס עליה פיתחתי את רצף התובנות התאורטיות אשר אני מציג בפני קוראי הספר.

הפרק השלישי עוסק באפשרות "לארח" את מושג הפתיחות בתוך עולם האמונה. מימוש האפשרות הזו עשוי לגרום לא רק לכך שהפתיחות תחדל להיחשב לצרתה של האמונה, אלא אף שיהיה בה כדי לתרום משמעותית להתפתחותה העצמית של האמונה בהתבסס על הגיונה הפנימי של האחרונה. אני טוען כי אם עולם האמונה יצליח להיפתח אל אידאת הפתיחות המודרנית (במובנה העמוק והרציני), יניח לה "לשאול אותו" את שאלותיה ויאפשר לה לעורר בו תנועה רוחנית ממשית, הוא יצא נשכר מאוד מכך. על הכיוון הזה אני מנסה להצביע בתיווכו של עולם האמנות וההיגיון האסתטי, שני תחומים המסייעים לאפיין את עולמה של האמונה והגיונה הדתי. ההקבלה בין אמנות לאמונה נועדה לזהות את המקומות שאידאת הפתיחות יכולה "להיכנס אליהם" ולחולל בהם תנועה פנימית. במהלך זה אני נעזר באורח החשיבה הפרגמטי שנקט הפילוסוף והפסיכולוג ויליאם ג'יימס; הלה ניסה לחקור "מבחוץ", באמצעותו של השכל הישר, את הגיונו הפנימי של עולם האמונה. בהקשר של הדיון במושג "אמונה טפלה" אני מנסה לצעוד אל מעבר לקו החשיבה הפרגמטי ולהציג תמונה אשר תואמת יותר את הגיון האמונה ו"רגישה" יותר אליו.

הפרק הרביעי והאחרון בספר עוסק בחינוך, ובייחוד בחינוך לתרבות יהודית. הפרק הזה נגזר ישירות מהמהלכים אשר הוצגו בשלושת הפרקים הקודמים, שכן הפיצול הרוחני בין אידאליזם לחשיבה קיומית מאפיין בימינו גם את מצבו של החינוך לתרבות. מוסדות החינוך של היום מושרשים בחינוך האידאולוגי, אולם בתוכם מתפצלים ענפים של חשיבה קיומית - ענפים שיש בהם כדי לסתור לחלוטין את קו החשיבה אשר המוסד החינוכי מתבסס עליו.

דמותו של החינוך בימינו משקפת במדויק את התרבות הפוסט-אידאולוגית. אפשר אפוא לבחון את יכולתו של אידאל הפתיחות לחולל תמורות ממשיות

בשדה החינוך בקטגוריות הדומות לאלו שנבחנו בתרבות המודרנית בכללה. עם זאת, לעולם החינוך יש מאפיינים ייחודיים: בדומה לעולם האמנות יש לו היגיון פנימי משלו, ולפיו הוא פועל ונמדד. לפיכך הפתיחות יכולה לשאול את שאלותיה באופן המותאם להגיונו הפנימי של החינוך, וזאת על מנת שאכן תוכל לבוא בשעריו.

בניסיונותינו למקד את הדיון בשאלת החינוך לתרבות יהודית ולימוד מקורותיה, מקורות ה"ספוגים" באידאות מעולם האמונה, עלינו לשאול גם את השאלה שהזכרה לעיל: כיצד אפשר לחנך לתרבות יהודית לאורו של המושג פתיחות? האם לשם כך עלינו להכחיש או לדחוק הצדה את עולם האמונה המשוקע במקורות?

על מנת להתמודד עם שאלה מורכבת זו נעזרתי במשנתו של ההוגה החינוכי קרל פרנקשטיין. בגישתו ובמושגיו של פרנקשטיין מצאתי הבנה מעמיקה של מושג הפתיחות, כמו גם ניסיון מקורי ומרתק לעצב לאורו תאוריה חינוכית מקפת המתמודדת עם בעיות ההטרונומיה ו"החיצון" (פעמים רבות אלו מכתיבות את אופן חשיבתם ואת תחושותיהם של הלומדים). השתמשתי במושגיו החינוכיים והתרפויטיים של פרנקשטיין כדי לנסות לעמוד באתגר של חינוך לתרבות יהודית לאורו של אידאל הפתיחות, אתגר שאני מנסה להתמודד עמו גם בעיסוקיי המעשיים.

כיצד אפשר אפוא לשלב באופן פרודוקטיבי בין השכל הישר לבין הגיון האמונה בחינוך היהודי בימינו? שילוב כזה צריך לאפשר לשני ההגיונות הסותרים הללו לפעול יחדיו להתפתחותו התרבותית התקינה של האדם הישראלי. לעניות דעתי, לשאלה זו יש השלכות מרחיקות לכת על האפשרות שאידאת הפתיחות תשפיע בעתיד על הנעשה במקומותינו.

את תחנות הדיון שבספר, על מהלכן ומושגיהן המיוחדים, עיטרתי בכמה דרשות חופשיות בנושאים מקראיים (הן מופיעות כ"קריאה מקראית" בסופי פרקים, מובחנות בקו צידי). בדרך זו אני מנסה להדגים את הפוטנציאל הפרשני של אידאת הפתיחות במגעה עם המקורות היהודיים העתיקים.

פיתוח הנושאים הנדונים בספר זה הוא חלקי בלבד. למעשה, בספר מוצג שלד רעיוני הממתין לפיתוחים נוספים. אני מקווה כי מורגשים בו הן האקטואליות של הנושאים הנדונים, הן מידת הדחיפות שאני חש באשר לצורך בעיצוב תקין של ענייניה התרבותיים והמעשיים של החברה בישראל.